

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

1911: Συνταγματική αναθεώρηση και αστικός εκσυγχρονισμός

Η ελληνική κοινωνία των αρχών του 20οού αιώνα δοκιμαζόταν από πολύπλευρη κρίση, ενώ η πολιτική ηγεσία της χώρας φαινόταν να δυσκολεύεται να την διαχειριστεί. Το ξέσπασμα του στρατιωτικού κινήματος στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909 απελευθέρωσε μεταρρυθμιστικές δυνάμεις. Αυτές είχαν τις ρίζες τους στον πολυεπίπεδο κοινωνικό μετασχηματισμό της τρικουπικής περιόδου, όταν η χώρα δοκίμασε την οικονομική άνθιση, η οποία ενίσχυσε τα αστικά κοινωνικά στρώματα, και στη συνέχεια την οικονομική και εθνική κατάρρευση με τη διάψευση των προσδοκιών.

Είναι ενδεικτικό ότι μέσα σε μόλις δέκα χρόνια, ανάμεσα στην απογραφή του 1879 και σε εκείνη του 1889 ο πληθυσμός της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε φτάνοντας τις 110 χιλιάδες κατοίκων και σημειώνοντας ετήσιο ρυθμό αύξησης 5,34%. Στη συνέχεια, οι δημογραφικές συνέπειες της σταφιδικής κρίσης επέφεραν τη σχετική παρακμή των επαρχιακών πόλεων και στην παραπέρα ενίσχυση του ρεύματος προς την πρωτεύουσα, η οποία βίωνε την κρίση των υποδομών της (ύδρευσης, δημόσιας υγείας, εγκληματικότητας). Το 1907 ένας στους δέκα πολίτες της χώρας κατοικούσε στην Αθήνα και τον Πειραιά. Παράλληλα η κεφαλαιακή συγκέντρωση και η εξωστρέφεια του ελληνικού κεφαλαίου, στην οποία έγινε αναφορά στο κεφάλαιο 9, στήριξαν την ανάπτυξη βαρειάς βιομηχανίας που ενίσχυσε

την παρουσία στην ίδια την πρωτεύουσα μιας εργατικής τάξης. Ταυτόχρονα η περιοριστική οικονομική πολιτική που επέβαλε ο Διεθνής Οικονομικός Έλ εγχος συμπίεσε τα εισοδήματα των μισθωτών.

Στο πολιτικό επίπεδο η ήττα του 1897 άφησε εκτεθειμένους στην αμφισβήτηση όχι μόνο την πολιτική τάξη αλλά και το θρόνο. Η κοινή γνώμη, δημιούργημα του τύπου της εποχής, αναζητούσε ευθύνες, ενώ συνέκρινε με θλίψη την Ελλάδα της κρίσης με τη Βουλγαρία. Κυρίως όμως είχε στραμμένη την προσοχή της στις εξελίξεις στη Μακεδονία και ανησυχούσε για την τύχη του αλυτρωτικού προγράμματος μετά τα γεγονότα του 1908 (Επανάσταση Νεοτούρκων, Βοσνιακή κρίση, αναγνώριση Βουλγαρίας).

Στην ύπαιθρο το αγροτικό ζήτημα βρισκόταν σε φάση όξυνσης με τους ακτήμονες καλλιεργητές της Θεσσαλίας σε εξέγερση, με κορύφωση τα αιματηρά γεγονότα του Μαρτίου 1910 στο Κιλελέρ. Το πρόβλημα της διανομής των μεγάλων τσιφλικιών στους κολλήγους και τους ακτήμονες απασχολούσε τη δημόσια σφαίρα.

Το γλωσσικό ζήτημα, η σφοδρή σύγκρουση ανάμεσα στους οπαδούς της καθαρεύουσας και της δημοτικής, είχε εξελιχθεί σε κοινωνική αντιπαράθεση με ιδεολογικό υπόβαθρο, που άγγιζε το υψηλό συναισθηματικού φορτίου ζήτημα της εθνικής ταυτότητας. Το 1901 η μεταφορά του Ευαγγελίου στη δημοτική γλώσσα από τον Αλέξανδρο Πάλλη, που πραγματοποιήθηκε με την ενθάρρυνση της βασίλισσας Όλ γας, κινητοποίησε τους συντηρητικούς καθηγητές του Πανεπιστημίου με τους φοιτητές τους σε διαδηλώσεις και αιματηρή σύγκρουση με την αστυνομία (Νοέμβριος 1901). Η σύγκρουση μεταφέρθηκε στο χώρο της εκπαίδευσης: ο πρωτοπόρος του κινήματος του δημοτικισμού Αλέξανδρος Δελμούζος εφάρμοζε μια νεότερική μέθοδο διδασκαλίας στο Παρθεναγωγείο του Βόλου (1908-1911), που προκάλεσε διώξεις εκ μέρους των συντηρητικών του αντιπάλων. Είναι σαφές ότι οι ιδεολόγοι συνέδεαν την γλωσσική καθαρότητα με την ανάγκη συσχέτισης του έθνους με την αρχαιότητα σε

ενιαίο νήμα αφήγησης ως κύριο συστατικό της εθνικής ταυτότητας. Ο φόβος του σλάβου γείτονα όξυνε τη σύγκρουση σε επίπεδα χωρίς προηγούμενο

Η συνταγματική αναθεώρηση

Το κίνημα των αξιωματικών του Στρατιωτικού Συνδέσμου με αρχηγό των Νικόλαο Ζορμπά στις 15 Αυγούστου 1909 πυροδοτήθηκε από τα κλαδικά τους αιτήματα, αλλά λειτούργησε ως καταλύτης της γενικευμένης δυσαρέσκειας, όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος μετέφερε την πολιτική του δραστηριότητα από την Κρητική Πολιτεία στην Αθήνα το 1910.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επέλεξε την οδό της συνταγματικής αναθεώρησης για να δοθεί λύση στα αναρίθμητα αδιέξοδα της χώρας. Μετά το διορισμό του στην πρωθυπουργία και την εκλογική του επικράτηση (στις εκλογές της 28 Νοεμβρίου 1910, χωρίς αντίπαλο), σε συνεννόηση με τον βασιλιά, τους αξιωματικούς του Στρατιωτικού Συνδέσμου και τα κόμματα, ακολούθησε απλούστερη διαδικασία από την προβλεπόμενη στο σύνταγμα του 1864.

Ο Βενιζέλος κατηύθυνε δραστήρια την αναθεώρηση του συντάγματος, η οποία αφορούσε μεν τα μη θεμελιώδη άρθρα του, ωστόσο υπέβαλε σε αναθεώρηση τα 54 από τα 110 άρθρα του 1864. Έτσι επιχείρησε να δώσει λύσεις σε πολλά από τα προβλήματα της πολιτικής ζωής και της κοινωνίας, ορισμένα από τα οποία βρισκόνταν σε σημείο ιδιαίτερης όξυνσης, εξορθολογίζοντας τις προϋποθέσεις του αστικού εκσυγχρονισμού. Οι συνταγματικές λύσεις που υιοθέτησε τον αναδεικνύουν σε έναν από τους εγκυρότερους εκφραστές του αστισμού. Στο αίτημα της αστικής τάξης για στήριξη των θεσμών και του *κράτους δικαίου*, όπως επισημαίνει ο συνταγματολόγος Νίκος Αλιβιζάτος, ο Βενιζέλος ανταποκρίθηκε με

... επί μέρους μεταρρυθμίσεις, που είχαν ως κοινό παρονομαστή την επιράτηση της *αρχής της νομιμότητας*, της *ασφάλειας δικαίου* και της

ασφάλειας των συναλλαγών, σε μια κοινωνία όπου ποικίλες πρακτικές νόθευαν το περιεχόμενο των σχετικών ρυθμίσεων. Έτσι, από γενικόλογό αίτημα, το πνεύμα που κυριάρχησε στο Γουδί, έτσι όπως το ενσάρκωσε ο Ελ. Βενιζέλος, εξελίχθηκε σε μεγαλόπνοη αξίωση να κυριαρχήσει ο νόμος, εκεί όπου ως τότε επικρατούσαν οι πελατειακές σχέσεις, τα προνόμια και οι παντοειδείς εύνοιες. (Αλιβιζάτος 2011, 168)

Στο ίδιο εκσυγχρονιστικό πνεύμα της προστασίας των θεσμών και της εξισορρόπησης των ταξικών αντιθέσεων ήταν και το νομοθετικό έργο που έφερε σε πέρας κατά τη διάρκεια της μακράς του πρωθυπουργίας από την ανάληψη της πρωθυπουργίας τον Οκτώβριο του 1910 έως την απομάκρυνσή του το 1915.¹

Συγκεκριμένα το αναθεωρημένο σύνταγμα του 1911 εισήγαγε ένα νέο ανώτατο δικαστήριο, το *Συμβούλιο της Επικρατείας* για την εκδίκαση διαφορών μεταξύ πολιτών και κράτους. Στην πράξη το δικαστήριο αυτό δημιουργήθηκε μετά το πέρας της πολιτικής αστάθειας, κατά τη δεύτερη μακρά πρωθυπουργία του Βενιζέλου, εκείνη του Μεσοπολέμου, το 1929. Το αναθεωρημένο σύνταγμα επίσης αφαίρεσε τη δικαιοδοσία ελέγχου της νομιμότητας των βουλευτικών εκλογών από την ίδια τη βουλή, η οποία έως τότε έκρινε με γνώμονα τα συμφέροντα της πλειοψηφίας, και δημιούργησε ειδικό δικαστήριο από αρεοπαγίτες και εφέτες (εκλογοδικείο). Εισήγαγε δε μια σειρά από ασυμβίβαστα μεταξύ του βουλευτικού αξιώματος και άλλων δημόσιων θέσεων, για παράδειγμα με τη θέση του αξιωματικού του στρατού, του δημάρχου και του δημοσίου υπαλλήλου. Επίσης η ελάχιστη ηλικία εκλογής βουλευτή κατέβαινε στο 25ο έτος. Μεγάλη τομή στη διοίκηση του κράτους, η οποία απέβλεπε στον εξορθολογισμό και την εξασφάλιση συνέχειας στη διοίκηση,

---

1. Η κυβερνητική θητεία του Βενιζέλου ανανεώθηκε με τις νίκες του στις εκλογές της 28 Νοεμβρίου 1910, της 11 Μαρτίου 1912 και της 31 Μαΐου 1915.

ήταν η θέσπιση της *μονομότητος των δημοσίων υπαλλήλων* "εφ'όσον υφίστανται αι σχετικά υπηρεσίαι." (άρθρο 102).

Το σύνταγμα του '11 επιχειρούσε να διευκολύνει την επίλυση του αγροτικού ζητήματος της διανομής των μεγάλων τσιφλικιών τροποποιώντας το άρθρο 17, που αρχικά, δηλαδή σύμφωνα με τα συντάγματα του 1844 και 1864, όριζε ότι η δυνατότητα απαλλοτριώσεων από το κράτος μπορούσε να γίνει με προηγούμενη καταβολή αποζημίωσης αλλά μόνο αν υφίστατο *δημόσια ανάγκη*. Σύμφωνα με το αναθεωρημένο άρθρο 17 αρκούσε να στοιχειοθετείται αποδεδειγμένη *δημόσια ωφέλεια* για να είναι νόμιμη η απαλλοτρίωση.

Οι ανάγκες της κοινωνίας για διεύρυνση της εκπαίδευσης αντιμετώπιζονταν στο άρθρο 16, που όριζε ότι "η εκπαίδευσις, διατελούσα υπό την εποπτείαν του Κράτους, ενεργείται δαπάνη αυτού. Η στοιχειώδης εκπαίδευσις είναι δι' άπαντας υποχρεωτική, παρέχεται δε δωρεάν υπό του Κράτους." Έτσι αφαιρέθηκε η δικαιοδοσία για την πρωτοβάθμια ή στοιχειώδη, την λεγόμενη "δημοτική", εκπαίδευση από τους δήμους, όπως ίσχυε έως τότε, για να συγκεντρωθεί αποκλειστικά στο κράτος. Εισάγεται δε η αντίληψη ότι, εφ'όσον πρόκειται για υποχρέωση των πολιτών, η δαπάνη για την στοιχειώδη εκπαίδευση πρέπει να καλύπτεται από το κράτος.

Προκειμένου να εξασφαλίσει τις απαιτούμενες πλειοψηφίες για τις προοδευτικού χαρακτήρα τροποποιήσεις, ο Βενιζέλος προχώρησε σε συμβιβασμούς με τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις υιοθετώντας ορισμένες από τις συντηρητικές θέσεις. Συγκεκριμένα έθεσε την καθαρεύουσα υπό την κατηγορηματική προστασία του συντάγματος με το άρθρο 107 με την εξής διατύπωση: "Επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα. Πάσα προς παραφθοράν ταύτης επέμβασις απαγορεύεται." Επίσης, στο ίδιο πνεύμα, το άρθρο 2 απαγόρευε "απολύτως" την μεταφορά σε άλλο

γλωσσικό τύπο των κειμένων της Αγίας Γρεφής, χωρίς την άδεια του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ρύθμιση που θυμίζει την εμπειρία των Ευαγγελικών του 1901.

Συντηρητικής κατεύθυνσης ήταν και η πρόβλεψη για δυνατότητα κήρυξης της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, δηλαδή προσωρινής άρσης της ισχύος συγκεκριμένων άρθρων, που προστάτευαν ορισμένες ατομικές ελευθερίες, σε περίπτωση πολέμου ή άλλης εξωτερικής απειλής (άρθρο 91). Παρόλο που η ρύθμιση αυτή κάλυπτε έκτακτες ανάγκες ασφάλειας, σαν εκείνες που είχε αντιμετωπίσει η χώρα κατά τον πόλεμο του 1897 και απέβλεπε σε μελλοντικές πολεμικές αναμετρήσεις στη Μακεδονία, κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού χρησιμοποιήθηκε καταχρηστικά και αυθαίρετα για διώξεις εναντίον πολιτικών αντιπάλων.

Πέρα από την αναθεώρηση του συντάγματος με πολλές ακόμη τροποποιήσεις που διασφάλιζαν ατομικές ελευθερίες και την ασφάλεια των συναλλαγών, η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου χάρη στην ισχυρή κοινοβουλευτική στήριξη που διέθετε πέρασε σημαντικό νομοθετικό έργο. Έτσι το 1912 ψηφίστηκε ο νόμος περί δήμων και κοινοτήτων που αποσπούσε από τους δήμους όλα τα χωριά με πληθυσμό μικρότερο των 2000 κατοίκων και έτσι περιόριζε την πολιτική παντοδυναμία των δημάρχων. Το 1911 προσέθεσε το νέο υπουργεία Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας, το οποίο ανέθεσε στον φίλο του Εμμανουήλ Μπενάκη, το 1914 δημιούργησε το υπουργείο Συγκοινωνιών και αργότερα, το 1917, το υπουργείο Περιθάλψεως, το οποίο κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα οξυμένα σχετικά προβλήματα του πολέμου. Με νόμο του 1912 εισήγαγε για πρώτη φορά την προστασία της γυναικείας και παιδικής εργασίας, ενώ το 1914 νόμους για τους συνεταιρισμούς, τον αθέμιτο ανταγωνισμό και τα ωράρια εργασίας.

Το μεταρρυθμιστικό έργο του Βενιζέλου συνεχίστηκε από τις κυβερνήσεις που σχημάτισε το 1917, τόσο της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη όσο και στην Αθήνα,

με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με πρωτεργάτη τον Δημήτριο Γληνό, και τον νόμο για την αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών του τότε υπουργού γεωργίας Ανδρέα Μιχαλακόπουλου. Ωστόσο, το έργο αυτό σε σημαντικό βαθμό ανατράπηκε κατά τις κυβερνητικές και πολιτειακές αλλαγές της άμεσα μεταπολεμικής περιόδου, όταν ο Βενιζέλος έχασε τις εκλογές της 1 Νοεμβρίου 1920 και επέστρεψαν στην εξουσία οι φιλοβασιλικοί με την κυβέρνηση του Δημητρίου Γούναρη καθώς και ο ίδιος ο βασιλιάς Κωνσταντίνος με το δημοψήφισμα της 22 Νοεμβρίου 1920.²

---

2. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση συνεχίστηκε από την βενιζελική κυβέρνηση του 1928, ενώ για τη λύση του αγροτικού ζητήματος κρίσιμη καμπή αποτέλεσε το διάταγμα της επαναστατικής κυβέρνησης του Στυλιανού Γονατά το Φεβρουάριο 1923.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Αθήνα: Πόλις 2011.
- Δερτιλής, Γιώργος. *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*. Αθήνα: Εξάντας, 1985.
- Κλαμαρής, Νικόλαος Κ., και Νικόλαος Εμμ Παπαδάκης. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός η συμβολή του στην αναμόρφωση του ελληνικού δικαίου*. Αθήνα Κομοτηνή: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών - Τμήμα Νομικής; Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος. "Η μπελ επόκ του κεφαλαίου" στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, και Γ. Μαυρογορδάτος, (επ.). *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1992.